

Список використаних джерел

1. <https://bangkok.unesco.org/content/cultural-mapping>
2. Руденко Л.Г., Поливач К.А. Природна спадщина: досвід та перспективи картографування в Україні // Український географічний журнал. – 2015. - №4 С.40-49

ПРОСТІР, ВЛАДА І ДИСЦИПЛІНА У ТВОРАХ МІШЕЛЯ ФУКО

Роман Лозинський

lrn3@ukr.net

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

Abstract: The concept of disciplinary space, formulated by the prominent French thinker Michel Foucault, is analyzed. His understanding of space is characterized, in relation to knowledge and power. The issue of the use of disciplinary spaces by the authorities for control over a person is revealed.

Key words: space, discipline, power, knowledge.

Мішель (Поль-Мішель) Фуко (Paul-Michel Foucault, 1926–1984) – французький філософ, історик, культуролог та літературний критик, якого сьогодні визнано як одного з найвпливовіших світових мислителів у соціальних і гуманітарних науках. У своїх працях він звертався до найрізноманітніших суспільних тем. Зокрема, він здійснив критичний аналіз ролі в суспільстві медицини, в'язниць, дослідив історію божевілля, сексуальності тощо. Твори Мішеля Фуко відіграли важливу роль у т. зв. «просторовому повороті» в гуманітарних науках. Географія стала однією з центральних тем у його філософії.

В 1976 р. Мішель Фуко дав інтерв'ю відомому французькому географічному журналу *Hérodote* для світової географічної спільноти, а потім сформулював свої власні запитання авторам і читачам журналу [4]. В інтерв'ю він зазначив, що тактики і стратегії, які розгортаються через використання, розподіл, розмежування, контроль територій та їхню організацію, цілком могли б стати окремим напрямом геополітики, де сфера його досліджень як філософа й теоретика культури могла б зійтися з географією.

Увага Мішеля Фуко до географії почала зростати тоді, коли він зацікавився взаємозв'язками між знаннями і владою. Виявилось, що їх не можливо належно встановити без аналізу концепту «простір». Він уважав, що походження форм знання потрібно передусім аналізувати в термінах тактик і стратегій влади, а не в термінах свідомості чи сприйняття. А стратегії влади – це значною мірою її

ставлення до простору. Тому він ввів географію в коло своїх головних інтересів.

Простір є фундаментальним чинником для будь-якої форми суспільного життя, в будь-якому прояві влади. Мішель Фуко здійснив топографічний аналіз влади як особливим чином організованих соціально-просторових відносин. На його думку, дієвість влади залежить швидше не від її можливостей присвоювати, а від розташування її інститутів. Водночас, зв'язок простору і влади не можливо аналізувати у відриві від конкретних соціальних практик, поза тими контекстами й відносинами, які виникають в окремих історично сформованих місцях. Тобто, Мішель Фуко знову зробив актуальною проблему зв'язку часу і простору (історії та географії), яку він виразив такими питаннями: «Чому в різних місцях люди формуються і, відповідно, діють по-різному?», «Чому змінити суспільство означає змінити простір?». Мішель Фуко говорив про панування часу та історії у філософії ХХ ст., яка визначала простір як щось детерміноване, нерухоме й антидіалектичне. Всупереч такому погляду він запропонував поняття «історія простору», за допомогою якого спробував висвітлити соціальні механізми витворення простору, складний зв'язок між простором, знанням, владою і людиною. Ці думки згодом розвинув американський географ і урбаніст Едвард Соджа (Edward Soja).

Досліджуючи історичні зміни відношення до простору, Мішель Фуко пов'язує їх із зміною уявлень про місце. Місце – це не лише просторове поняття, але й часове, адже в ньому ніби накопичуються («складуються») і зберігаються час, історія, пам'ять, образи. В Середньовіччі існувала ієрархія місць, яка вимагала їхньої локалізації. Земля була в центрі світу, а столицею світу був Єрусалим. Після поширення в Новий час геліоцентричної теорії будови всесвіту локалізація місць змінилася на їхню протяжність. Адже простір став безмежним. А потім, в ХХ ст., протяжність змінило місцеположення, яке визначалося через відносини сусідства між точками й елементами. Роздуми Мішеля Фуко про локалізацію, протяжність, місцеположення відтворили послідовні зміни уявлення про простір, які панували послідовно в традиційному доіндустріальному місті, сучасному або модерному індустріальному метрополісі, постмодерному постіндустріальному мегалополісі.

В ще одному інтерв'ю «Простір, знання і влада» (Espace, savoir et pouvoir, 1982) Мішель Фуко підняв питання опросторення знання у зв'язку з новою формою відносин між простором і владою, яка стала можливою завдяки новим видам комунікації, таким як залізниця [4]. Внаслідок цього змінилася також роль міста й урбаністичного ландшафту – модель міста стала матрицею, яка регламентує усю державу. Столиця визначає структуру країни з усім її

інститутами. Він також зазначив, що експансія просторових метафор призвела до того, що простір роздрібнився, фрагментувався на безліч жорстких, «службових» просторових образів, які формують мозаїку просторового досвіду конкретної людини. Відбулася своєрідна імплантація простору як філософського поняття у сферу набагато ширшого ментального пошуку, в якому простір став безпосереднім знаряддям думки. Тому сучасна епоха – швидше епоха простору, тоді як ХІХ ст. – епоха часу, історії. Сьогодні простір відіграє головну роль в усіх формах громадського життя, є в основі будь-якої реалізації влади. Сучасну йому епоху мислитель назвав епохою одночасності, зіткнення, близькості й віддаленості, розсіяння. Завдяки філософії Мішель Фуко уявлення про простір стали соціально більш критичними, а сам простір – ситуативнішим.

Аналізуючи стратегії влади, визначний французький філософ звернув увагу на використання нею для контролю над людиною т. зв. «дисциплінарних просторів». В основі цієї стратегії є соціальний розподіл простору й часу, завдяки якому людину спонукають до саморегуляції поведінки («дисципліни»). Особливо чітко виражено такий розподіл у лікарнях і в'язницях, де формуються досконалі дисциплінарні простори, прояви яких зустрічаємо на кожному кроці в сучасному суспільстві. Питання зв'язку простору та влади через дисципліну ґрунтовно проаналізовано в працях Мішеля Фуко «Народження клініки. Археологія лікарського погляду» (*Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, 1963) [2], «Наглядати й карати: народження в'язниці» (*Surveiller et punir. Naissance de la prison*, 1975) [3].

Досліджуючи історію народження клініки, Мішель Фуко зазначає, що сучасна лікарня виникла лише наприкінці ХVІІІ ст. Середньовічна лікарня – це передусім інститут соціального розділення і виключення, притулок для міської бідноти. В лікарню приходили вмирати, її персонал – це здебільшого представники церкви, призначенням такої лікарні було не лікувати, а дбати про спасіння душі. Діяльність середньовічних лікарень супроводжувалася багатьма негативними соціальними явищами, адже вони сприяли поширенню епідемічних захворювань, правопорушень, контрабанді з колоній та ін.

У 1760-х роках в Англії та Франції розпочалося реформування лікарень для того, щоб ліквідувати у них зазначені негативні явища. В Англії це робив Джон Говард, у Франції – Жак Тенон. Відбувалася медикалізація лікарень, вони ставали повноцінними медичними закладами. Це змінило їхню архітектуру й місцеположення. Після завершення реформ медицина, яка була раніше за суттю кризовою (усувала патологію), стала інвайроментальною (додатково ще й регулювала відносини хворого з довкіллям). Джон Говард і Жак Тенон виявили, що для зниження негативних ефектів, зумовлених перебуванням хворих людей,

потрібна технологія, яка б змінила конфігурацію простору й дала змогу контролювати просторово-часову організацію лікарні. Цією технологією стала дисципліна. Так було відкрито просторовий вимір влади та підтверджено владу місця.

У трактуванні Мішеля Фуко «дисципліна» – це мистецтво просторово-часового розподілу індивідів, яке дає можливість постійно наглядати за ними. Дисципліна створює комплексні простори, одночасно архітектурі, функціональні, ієрархічні, які фіксують положення та переміщення. Ці простори водночас реальні (визначають розміщення будівель, приміщень, меблів) та уявні (мають якісні характеристики, оцінку, ієрархію). Дисципліна створює спеціальні режими виробництва та застосовує механізми примушування щодо людського тіла. Розвиток сфери охорони здоров'я в ХІХ–ХХ ст. значно розширив використанням суспільством дисциплінарних просторів, а медицина стала одним із ключових інститутів суспільства, який виконує функції управління індивідами.

Інший яскравий приклад використання дисциплінарних просторів – це в'язниці, описані в книзі «Наглядати й карати: народження в'язниці». Дисципліну у в'язницях можна розвинути до досконалості. Концепцію ідеального дисциплінування, в основі якої, крім розподілу простору й часу, є тотальний нагляд Мішель Фуко називає «паноптизм».

Він наводить приклад проекту досконалої скляної в'язниці, який запропонував англійський філософ Джеремі Бентам, назвавши її «паноптикум» (або «паноптикон»). Досконала в'язниця — це циліндрична будівля з внутрішніми скляними перегородками. Наглядач перебуває в центрі й може стежити водночас за всіма в'язнями, сам залишаючись невидимим для них. Відповідно, в'язень ніколи не знає, коли саме за ним стежать, тому йому здається, що за ним стежать постійно. У стилі близькому до паноптикуму побудували декілька реальних в'язниць: «Пресідіо Модело» на острові Хувентуд (Куба), «Карабанчель» у Мадриді, «Хрести» в Санкт-Петербурзі.

Узагальнюючи свої думки щодо дисципліни, Мішель Фуко сучасну владу, все сучасне суспільство називає дисциплінарним. Такий тип влади функціонує в умовах паноптичної організації різного роду соціальних, економічних і політичних просторів. Його закладено в основу нової європейської технології управління. Ідеї паноптикуму використовуються для організації найрізноманітніших дисциплінарних просторів, які є не лише в лікарнях і в'язницях, але й у школах, бібліотеках, інтернатах і т. д. Основне правило залишається незмінним – простір структурований у вигляді численних сегментів, відкритих для нагляду, причому особу наглядача приховано. Сучасні технології відеонагляду створюють додаткові можливості для паноптизації

суспільства. В містах не лише закриті приміщення, але й щоразу більше публічних відкритих просторів стають доступними для цілодобового нагляду. Масова комп'ютеризація сприяє посиленню процедур контролю, нагляду, реєстрації, категоризації та обліку життєдіяльності індивідів, що встановлює влади цілком нового типу.

Дослідження дисциплінарних просторів мало значний вплив на розвиток концепції простору, на урбаністику та просторове планування, на такі галузі географії людини як політична географія, геополітика, культурна географія. Мішель Фуко надав простору активну роль. Він також розширив його функції. Крім естетичних чи суто утилітарних, простір може виконувати ще й дидактичні, виховні, виправні функції. В науковій літературі набув поширення вислів «паноптична організація дисциплінарного простору», тобто така організація простору в дисциплінарних об'єктах, яка навчає, виховує, виправляє.

Пандемія Covid-19 та обмеження, які накладаються сьогодні на людей з метою мінімізувати її негативні наслідки, перетворюють усе людське суспільство на тотальний дисциплінарний простір. Влада застосовує нові просторові механізми контролю за людиною, активно використовуючи сучасні інформаційні технології. В цьому контексті концепція М. Фуко стає, як ніколи раніше, актуальною. Вона змушує наново переосмислювати взаємозв'язки між владою, простором і дисципліною.

Список використаних джерел

1. Foucault, M. Space, Knowledge and Power (Espace, savoir et pouvoir; entretien avec P. Rabinow; trad. F. Durand-Bogaert), Skyline, mars 1982, pp. 16–20.
2. Foucault, M. Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical, Paris, Presses Universitaires de France, 1963, 212 p.
3. Foucault, M. Surveiller et punir. Naissance de la prison, Paris, Gallimard, 1975, 328 p. (укр. переклад: Фуко. М. Наглядати й карати: народження в'язниці / М. Фуко ; пер. з фр. П. Таращук. — К.: Основи, 1998. — 392 с.
4. Questions à Michel Foucault sur la géographie, Hérodote, n° 1, janvier-mars 1976, pp. 71–85.